

***METAPHORS OF HISTORICAL MEMORY: SITE, CONSTRUCTION, ARCHIVE,
PALIMPSEST***

**Mihai Stelian Rusu, Postdoc Researcher, PhD, "Babeş-Bolyai"
University of Cluj-Napoca**

Abstract: The point of departure of this paper is the thesis of metaphorical ubiquity, according to which language (both everyday speech and the conceptual apparatus used by the scientific disciplines) has a pervasive metaphorical nature. Starting from these considerations on the metaphoricity of language, the paper moves on to explore the metaphorical formulations in terms of which historical memory has been made sense of. Using Romanian historical memory as our case study, the paper analyses three conceptual metaphors employed for making sense of the collective consciousness of the past: i) the Freudian metaphor of memory as archaeological site, ii) the masonry metaphor of memory as construction, and iii) the administrative metaphor of memory as archive, where the dominant processes are those of organizing and reorganizing the content of memory. A close reading of the temporal dynamics of Romanian historical memory makes us advance a fourth conceptual metaphor of memory, iv) the bookish metaphor of the palimpsest. The latter's descriptive force derives from the fact that, on the one hand, it succeeds in shedding light on the processes of successively writing and re-writing memory, and on the other hand, it outlines the irreducible multivocality of the past. The paper ends by making a comparison between the three metaphoricities of memory, whose conclusion asserts the epistemic superiority of the metaphor of the palimpsest in terms of its capacity to illuminate the nature of historical memory in general and that of the Romanian one in particular.

Keywords: metaphoricity, conceptual metaphors, collective memory, Romanian historical memory

Ubicuitatea metaforei: de la metaforicitatea limbajului la metaforicitate cognitivă

Sintagma „ubicuitatea metaforei” dă titlul unui volum (Parrotté și Dirven, 1985) în care este reconsiderat rolul metaforei dintr-un arabesc lingvistic atașat decorativ proceselor de gândire în element structural al gândirii, parte componentă a armăturii cognitiv-lingvistice în care este turnată gândirea umană. Anii '80 au cunoscut o autentică revoluție conceptuală – o dramatică răsturnare de paradigmă în termenii propuși de T. Kuhn (2008) [1963] – al cărei rezultat a constat într-un *glissando* prin care metafora a fost deplasată din zona lizieră a gândirii unde a fost amplasată ca ornament lingvistic, înfloritură stilistică adăugată gratuit și la fel de dispensabilă proceselor de gândire, în însăși centrul activității cognitive. Pe măsura producerii acestei glisări, tot mai acută a devenit realizarea că „metafora este adânc impregnată în fibra proceselor cognitive, a actelor sociale și a folosirii limbajului, că metafora este în fapt un factor constitutiv al tuturor construcțiilor și reconstrucțiilor mentale ale realității” (Parrotté și Dirven, 1985, p. viii). Revoluția conceptuală originată în anii '80, al cărei suflu încă nu a fost epuizat nici până acum, a dărâmat de mult statornicita distincție literal-figurativ care separa dihotomic enunțurile literal-denotative de formulările conotativ-metaforice pentru a instala metafora în centralitatea limbajului iar metaforizarea ca proces consubstanțial gândirii.

Fitul prin care a fost detonată această revoluție conceptuală din care s-a produs „cotitura metaforică” a fost aprins de articolul „Conceptual Metaphor in Everyday Language” (Lakoff și Johnson, 1980a), argument dezvoltat ulterior la dimensiunile unei ample monografii în cartea *Metaphors We Live By* – al cărui titlu românesc ar putea suna *Metaforele*

noastre cele de toate zilele. În paginile acestei lucrări, G. Lakoff și M. Johnson (1980b) arată convingător că metaforele nu sunt extravagante lingvistice ce își găsesc adăpostul în construcții poetice al căror domeniu de existență se restrânge la lumea creațiilor stilistice, ci sunt parte esențială atât a vorbirii curente cât, și mai important, a proceselor de gândire ce alcătuiesc sistemul mental. Expresiile metaforice permează în toate profunzimile sale limbajul obișnuit, cât și întreg sistemul de gândire și acțiune utilizat de indivizi pentru a-și face viața zilnică mai ușoară și pentru a se descurca în mendrele existenței lor cotidiene. Iar dacă acceptăm concluzia, întemeiată în cuprinzătorul probatoriu întocmit în urma unor penetrante analize lingvistice, potrivit căreia „sistemul nostru conceptual ordinar, prin prisma căruia gândim cât și acționăm, are o natură fundamental metaforică” (Lakoff și Johnson, 1980b, p. 3), avem motive serioase pentru a extinde jurisdicția validității acestei afirmații astfel încât să cuprindă înăuntrul limitelor sale și „sistemul conceptual *extraordinar*” pe care oamenii îl utilizează în momentele de reflecție teoretică sub forma discursului științific. Metaforele sunt inescapabile nu doar în vorbirea curentă a vieții mundane, ci și în limbajul conceptual de ordin științific. Inclusiv în științele „tari” (i.e. științele naturii), cele care încearcă, potrivit idealului formulat în doctrina filosofică a pozitivismului logic, să descrie cât mai literal posibil lumea exterioară, limbajul metaforic nu este pe deplin absent. După cum afirmă R. Boyd (1993), în științele mature, metaforele joacă rolul unor dispozitive euristice de care se slujesc comunitățile științifice pentru „acomodarea limbajului la structura causală a lumii” (p. 483). Acolo unde limbajul științific este deficitar, neexistând noțiuni care să acopere cu precizie semantică anumite fenomene ale realității, categoriile metaforice servesc la extinderea limbajului științific pentru a-l potrivi realității. Aceasta este funcția *catachresică* a metaforei, aceea de a umple golurile existente în vocabularul științei prin expresii desprinse din experiența umană, cum este cazul formulei „gaură de vierme” în teoria relativității generale, ori asemuirea atomului cu un sistem solar în miniatură. În același sens se folosește metafora „bilelor de biliard” ca descriptor al comportamentului particulelor în teoria cinetică a gazelor. Dincolo de această funcție lexicală, metaforele conceptuale deschid un „acces epistemic” către aspecte ale realității pe care limbajul literal, tocmai datorită literalității sale semantice, nu le poate reda. Ceea ce arată aceste exemple este că metaforele nu sunt simple figuri de stil – precum au fost considerate în tradiția clasică, cu rădăcini coborând până la filosofia aristotelică, în cadrul căreia metafora este considerată a fi un element accesoriu care parazitează limbajul literal – pe cât „figuri ale minții” (Radman, 1997), dispozitive mentale cu o adâncă înrădăcinare în aparatul minții care structurează modul în care dăm sens experienței. Astfel, pornind de la premisa metaforicității limbajului, potrivit căreia limbajul este structurat metaforic, trecând prin teza metaforicității gândirii, care afirmă că gândirea însăși este informată de structuri metaforice, putem desprinde concluzia „metaforicității cognitive” potrivit căreia cunoașterea teoretică este mult facilitată de conceptele metaforice.

Neîndoios, în afară de venerabilul bun-simț (cunoașterea comună) în care este codificată anonimă înțelepciune populară, sursă inepuizabilă de proverbe, zicători și expresii străbătute de o vibrantă forță metaforică, maestri incontestabili ai metaforizării sunt exploratorii imaginarii plăsmuit de mintea omenească – poeții și scriitorii. Operele lor literare sunt laboratoarele de creație ale gândirii metaforice. Mănuită cu virtuozitate literară de profesioniștii verbului, metaforizarea este procedeu stilistic responsabil de crearea unora

dintre cele mai spectaculoase efecte poetice. Numai că metaforizarea nu este proprietatea exclusivă a literaților și atribut propriu operelor literare. Ea infiltrează în profunzime și operele non-ficționale ce revendică – spre deosebire de creațiile literare care dispun de o dispensă față de imperativul științific al realismului ontologic – statut de factualitate epistemică, pretinzând să realizeze o priză fermă pe realitatea pe care o supun analizei. Infiltrațiile metaforice ale operelor non-ficționale au fost relevate fără urmă de îndoială de analiza tropologică realizată de H. White (1973) în a sa *Metahistory*, în care cercetătorul american a pus în evidență tehnicile retorice utilizate de marii istorici ai secolului al XIX-lea pentru a da „imaginației istorice” o încarnare textual-narativă. Afundându-se analitic în scriiturile lui Michelet, Ranke, Tocqueville și Buckhardt, White descoperă o „poetică a istoriei” întemeiată pe două traverse centrale: a) un mod de punere în scenă a narațiunii istorice (*mode of emplotment*), care poate să fie romantic, tragic, comic sau satiric, și b) prevalența unui anumit *mod tropologic*, exprimat sub forma metaforei, metonimiei, sinecdotei, ori a ironiei, ce dă o culoare literară specifică scriiturii istorice. Ceea ce relevă cercetarea tropologică executată cu măiestrie analitică de H. White este că până și istoricii care au îmbrățișat cu entuziasm preceptul rankean de a scrie istoria „așa cum a fost ea cu adevărat” (*wie es eigentlich gewesen*) au recurs la variate figuri de stil și tehnici retorice pentru a reconstitui narativ filmul trecutului.

Continuând pe linia trasată de H. White în magistrala sa analiză tropologică a imaginației istorice a secolului al XIX-lea, nu e deloc dificil de argumentat existența unei „poetici a științei sociale” în care metafora este utilizată pe post de dispozitiv euristic (Rusu, 2013a). Ca specie a analogiei, metafora este pusă la lucru și în atelierul intelectual al științelor sociale, care recurg la formule metaforice nu atât din interes estetic, urmărind efectele stilistice ale metaforizării, ci mai pregnant din *rațiuni epistemice*, țintind spre capitalizarea cognitivă a efectelor revelatorii ce decurg din metaforizarea conceptuală a realității sociale ori a unor fenomene constitutive ale acesteia. Științele sociale nu au încetat să dea curs, nici chiar în cea mai pozitivistă fază a existenței sale epistemologice, unei „imaginații metaforice” (Rigney, 2001), rodul căreia a constat într-o bogată colecție de analogii (societatea ca organism la H. Spencer și É. Durkheim, rafinată ulterior de către T. Parsons și N. Luhmann în imaginea societății ca sistem, societatea ca teatru de război în viziunea conflictualistă a lui K. Marx ori societatea ca teatru dramatic în concepția dramaturgică a lui E. Goffman, și lista poate continua). Carieră strălucită în istoria gândirii sociale a făcut, spre exemplu, metafora „mâinii invizibile” a pieței prin care A. Smith a teoretizat auto-reglarea jocului dintre cerere și ofertă în lipsa intervenției mâinii moarte a statului. Tulburătoare a fost profecția necropolară rostită de K. Marx, care a proorocit că proletariatul va fi „groparul burgheziei” și al capitalismului, pe al căror mormânt se va construit societatea comunistă a egalității sociale. Nu mai puțin faimoasă – și pe atât de neliniștitoare – s-a dovedit a fi metafora prin care M. Weber a exprimat efectele dezvrăjirii lumii declanșată de raționalizarea vieții sociale ca instituind o „cușcă de fier” asupra spiritului modern.

Folosind demarcația elaborată de L. Blaga (1969) [1937], el însuși un maestru al metaforei, despre multe dintre conceptele metaforice formulate în științele sociale se poate spune că nu sunt simple „metafore plasticizante”, al căror rost ar fi doar acela de a transfigura estetic un fenomen prin realizarea unei paralele analogice cu un alt fenomen, cum este cazul

metaforei prin care imaginea unor rândunele așezate pe liniile de telegraf este stilizată prin asemuirea păsărilor cu înșiruirea notelor pe portativ (p. 276). Multe dintre acestea – aici intrând metafora weberiană a raționalității instrumentale (cu întregul său cortegiu de consecințe în birocratizarea vieții sociale a modernității) ca „cușcă de fier”, ori metaforă shakespeariană a „lumii ca scenă” pe care E. Goffman (2003) [1959] a prelucrat-o în paradigma sociologică a dramaturgiei sociale – sunt autentice „metafore revelatorii”, cum le numește Blaga, capabile să dezvăluie înțelegerii aspecte fundamentale ale unor fenomene misterioase. În această calitate revelatorie, marele merit al acestor sintagme metaforice nu este efectul estetic-stilistic pe care fără urmă de îndoială în generează, ci rezidă în schimb în forța lor lămuritoare, cea care derivă din capacitatea lor de a facilita înțelegerea unor fenomene de o înaltă complexitate printr-o parcimonie extremă de cuvinte.

Memoria ca obiect metaforic: trei regimuri de metaforicitate a memoriei istorice

Memoria – atât ca facultate individuală cu care este înzestrată mintea umană, cât și ca practică socială de aducere-aminte împreună a trecutului colectiv – a făcut obiectul unor metafore celebre, de mare notorietate în istoria ideilor culturale. Inventarul întocmit de D. Draaisma (2000) în cartea sa *Metaphors of Memory* stă mărturie pentru varietatea lor caleidoscopică, precum și pentru ingeniozitatea metaforică a teoreticienilor memoriei. De la faimoasa imagine platoniciană a memoriei ca tablă de ceară, trecând prin asemuiri ale memoriei cu biblioteci și depozite, pivnițe și labirinturi, palate și teatre și sfârșind cu analogii organiciste precum asemănarea cu un stomac sau cu un fagure de albine, memoria nu a dus lipsă de comparații metaforice. Teza ubicuității limbajului metaforic se verifică din plin și în domeniul interdisciplinar de studiu al memoriei sociale (*social memory studies*), în cuprinderea căruia se situează și abordarea noastră.

Noțiunea de memorie colectivă a câștigat de-a lungul timpului reputația unui „concept esențialmente contestat” (Gallie, 1956), desemnând un fenomen evaziv, greu de statornicit într-o formulă definițională consensuală. Scurtcircuitând voit stufoasele disensiuni teoretice asupra naturii fenomenului, precum și criticile radicale ce țintesc disoluția ontologică a fenomenului („memoria colectivă nu există”, Sontag, 2011), vom postula ca bază definițională următoarea formulare: memoria colectivă (cu sinonimele sale: memoria istorică, memoria socială și memoria societală) este sistemul retro-proiecțional de reprezentări sociale pe care o comunitate îl construiește cultural pentru a-și defini și înțelege propriul său trecut (Rusu, 2013b). Vom argumenta că fenomenul memoriei istorice a fost conceptualizat în cadrele teoretice fixate de trei „regimuri de metaforicitate”, înăuntrul cărora memoria istorică a fost tratată prin prisme metaforice ale sitului arheologic, construcției și arhivei. Prima metaforă a memoriei istorice – situl arheologic – aparține *tradiției conservatoriste* de teoretizare a memoriei. În lumina acestei tradiții de gândire, memoria colectivă păstrează și reflectă, cu fidelitate și realism, evenimentele petrecute în trecut. Alte formulări metaforice în care a fost redată această prezumtivă calitate a memoriei istorice de a reflecta cu acuratețe realitatea trecutului au fost cea a memoriei ca oglindă retrospectivă ori ca icoană a vremurilor de ieri. Celelalte două – modelul constructivist și cel arhivistic al memoriei – sunt încadrabile în *tradiția prezentistă*, de pe ale cărei poziții memoria istorică apare ca mult mai plastică, modelabilă și ușor de pus în slujba intereselor politice ale prezentului. În ipostazele sale cele

mai radicale, cărora trebuie spus că nu le acordăm creditul nostru epistemic, paradigma prezentistă portretizează memoria istorică în termeni ficționali, ca nimic altceva decât „tradiții inventate” de către potențaii politici elaborate în scopul de a consfinți cu contraforții trecutului ordinea instituită a lucrurilor (Hobsbawm și Ranger, 1983). Folosindu-ne de evoluția istorică a memoriei naționale românești ca studiu de caz, la acestea trei vom propune un al patrulea cadru de referință metaforic, dat de imaginea palimpsestului, despre care vom susține că le este superior celorlalte în potențialul său epistemic, anume, în capacitatea sa de a facilita înțelegerea dinamicii memoriei colective în durata lungă a evoluției sale istorice.

Prin noțiunea de „regim de metaforicitate” nu facem referire doar la existența unei simple analogii metaforice prin prisma căreia se structurează înțelegerea fenomenului metaforizat în funcție de calitățile obiectului la care se face referință (anume, referentul metaforic). Regimul de metaforicitate presupune existența unui cadru discursiv mai elaborat, caracterizat de prezența unei „coerențe metaforice extensionale”, în care i) analogiile sunt desfășurate pe mai multe planuri între fenomenul metaforizat și referentul său metaforic („extensiune metaforică”) în același timp în care ii) își păstrează unitatea semantică („coerență metaforică”). Aceasta reclamă extinderea procesului de metaforizare de la o simplă analogie mecanică la realizarea unei „modelări metaforice” care implică găsirea unei palete mai largi de analogii între fenomenul supus metaforizării și fenomenul de referință. Un exemplu ideal îl constituie regimul de metaforicitate teatrală al sociologiei dramaturgice dezvoltată de E. Goffman. Avem aici o metaforă-nucleu cu forță generativă (metaforă nucleară generativă), sub forma concepției shakespeareane a „lumii ca scenă”. Modelarea metaforică a acestei idei a presupus, mai întâi, extensionarea intuiției shakespeareane prin dezvoltarea unei întregi serii de analogii derivate. Astfel s-au născut noțiunile de „actor social”, „prestație a rolului”, „scenariu normativ”, „improvizație scenică”, „scenă și culise”, „public auditor” etc. care alcătuiesc aparatul terminologic al sociologiei dramaturgice. Totodată, modelarea metaforică a presupus ca acest proces de extensiune terminologică să păstreze coerența metaforică dată, în acest caz, de logica dramatică și semantica teatrală.

La răspântia dintre secolele al XIX-lea și al XX-lea, imaginarul teoretic privitor la memorie intra sub farmecul metaforei freudiene a sitului arheologic. Suverană trona în consensul intelectual al vremii teoria psihanalitică a memoriei patentată de S. Freud, care postula teza omni-conservabilității memoriei. „În viața psihică”, afirmă Freud (2000) [1930], „nimic din ceea ce a fost format o dată nu poate să dispară, [...] totul rămâne păstrat cumva” (p. 153). Încercând o analogie pictorială, Freud alege metafora arheologică a Orașului Etern (multimilenara Romă) care păstrează straturile sedimentate ale propriei sale istorii. La fel cum un istoric poate reconstitui viața romană în diversele sale epoci pe baza săpăturilor în această arhivă geologică, în același fel psihologul poate face foraje psihanalitice prin care să scoată la lumină amintirile pe care aparatul psihic le arhivează nediscriminativ și conservă intacte. Pe coordonatele acestei metafore freudiene elaborată pentru a reprezenta natura memoriei psihice, memoria colectivă a fost, la rându-i, conceptualizată ca sit arheologic în care sunt îngropate experiențele istorice ale comunității.

Arheologia freudiană a memoriei s-a văzut curând contestată, atât pe planul psihic al vieții individuale, cât și pe cel colectiv al vieții sociale, de concepții inspirate de un imaginar masonic. Aceasta vizualiza memoria în termenii unei construcții, iar aducerea-aminte ca pe un

proces de construire activă a sensului și nu de descoperire, prin excavație, a experiențelor trăite în trecut. În același timp în care, în psihologie, F. Bartlett (1932) contesta radical teza freudiană a omni-conservabilității memoriei, în sociologie, M. Halbwachs (1992) [1925] turna patul de mortar pe care avea, ulterior, să fie pavată paradigma construcționistă în conceptualizarea memoriei colective. Bartlett a arătat că memoria nu operează prin reproducerea fidelă a experiențelor, ci presupune reconstrucția creativă a trecutului ce se ivește din jocul dintre stocul de informații depozitat în structurile mnemice și „schemele” (tipare cognitive) ce structurează gândirea individului. Ca atare, amintindu-și, indivizii se angajează într-un „efort de semnificare” (*effort after meaning*) prin care încearcă să dea sens experiențelor trecute în lumina schemelor de gândire relevante acestora. În mod similar, Halbwachs (1980) [1950] a făcut clar că memoria colectivă este „o reconstrucție a trecutului realizată cu informații împrumutate din prezent, o reconstrucție pregătită, la rândul ei, de reconstrucții făcute în perioadele precedente, în care imaginile trecutului au fost deja alterate” (p. 69). În locul unei memorii îngropate în subconștientul colectiv, în care experiențele trecutului sunt integral conservate și pot fi aduse la suprafață prin săpături arheologice, Halbwachs instalează imaginea memoriei istorice ca o perpetuă construcție și reconstrucție a cărei arhitectonică este tributară intereselor contemporane și presiunilor prezentului. Una din consecințele consacării paradigmei constructiviste în gândirea sociologică a ultimei jumătăți de secol – a cărei piatră de hotar a fost lucrarea semnată de P.L. Berger și T. Luckmann (2008) [1966], *The Social Construction of Reality* – a constat în impunerea *metaforei masonice* în conceptualizarea diverselor fenomene sociale, înțelese acum drept „construcție”. Fără îndoială, cea mai populară metaforă prin prisma căreia a fost teoretizat fenomenul memoriei – individuale și colective deopotrivă – a fost cea a construcției, memoria fiind reprezentată fie ca șantier în lucru, fie ca un edificiu zidit cu cărămizile trecutului. În contrast flagrant cu metafora arheologică avansată de Freud, metafora masonică revelează natura artefactuală a memoriei, caracterul său construit social.

Imageria constructivistă asupra memoriei a fost concurată de o *metaforicitate de factură administrativă*, imaginea centrală fiind aici cea a *arhivei*, iar procesele dominante fiind cele de *organizare* și *reorganizare* a conținutului memoriei. În scrierile sale asupra subiectului, S. Chelcea (1996, 2006) manifestă o preferință explicită pentru acest tip de metaforicitate. O astfel de metaforicitate administrativă este secretată și de expresii curente în literatura de specialitate dedicată memoriei colective, precum sunt cele care enunță „gestiunea politică a trecutului”, „guvernarea trecutului” ori chiar „managementul” și „controlul” trecutului. Cea mai minuțioasă modelare metaforică a înțelegerii memoriei istorice în termenii analogici ai proceselor administrative îi aparține Aleidei Assmann (2008), care propune un model teoretic al dinamicii dintre aducere-aminte și uitare rezemat în perechea conceptuală arhivă-canon. Assmann pornește de la tandemul format din excepționalitatea memoriei și inevitabilitatea uitării. O „societate funesiană” (Rusu, 2011), care, asemenea personajului lui Borges, nu își poate uita nimic din propriul trecut, poate fi plăsmuită sub înfrâurirea ficțiunii borgesiene, însă existența ei factuală este o imposibilitate empirică. În câmpul cultural, ca și în sfera vieții psihice, uitarea este principiul suveran, ceea ce face din aducere-aminte o facultate excepțională. După ce stabilește postulatul excepționalității memoriei în raport cu inevitabilitatea și normalitatea uitării, Assmann diferențiază între două moduri de aducere-

aminte: o memorie activă, ale cărei mecanisme culturale funcționează pentru a ține în viață „trecutul ca prezent” și o memorie pasivă, ale cărei instituții operează în scopul conservării „trecutului ca trecut” (Assmann, 2008, p. 98). Prima este *canonul*, memoria culturală de lucru a societății; cea de-a doua este *arhiva*, memoria culturală de referință, meta-memoria canonului. În forma canonică sunt strânse, celebrate și comemorate evlavios referințele istorice cu maximă relevanță simbolică pentru comunitate, evenimentele din trecut despre care organismul social consideră că îi definesc măduva sa identitară. Instituția arhivei, în schimb, cuprinde toate celelalte referințe istorice care, neincluse în clasa canonică și deci fără importanță utilitară în definirea identității culturale a comunității, sunt salvate totuși de la uitare. Situată în interstițiul dintre canon și uitare, arhiva este o formă de „uitare conservativă” (*Verwahrensvergessen*) (Jünger, 1957, cf. Assmann, 2008, p. 98), ori, folosind o metaforă funerară, arhiva constituie o formă de memorie înmormântată. Canonul și arhiva, deși fundamentate pe principii de organizare total diferite – canonul în baza principiului excluziunii, arhiva în baza principiului incluziunii cumulative – se regăsesc într-o relație dialogică și de dependență mutuală. Din fondul de referințe istorice prezervat de arhivă este prelevată selecția privilegiată consfințită cu aura canonică. Și la fel cum arhiva este baza de selecție a canonului, referințele canonice pot retrograda în arhivă, în urma unei revizuirii a criteriilor de consacrare. De remarcat este faptul că imaginea arhivei ca simbol al memoriei este o metaforă hibridă, în care sunt integrate elemente masonice cu elemente de inspirație administrativă – arhiva fiind, materialmente, o construcție în interiorul căreia se derulează procese de organizare și reorganizare a fondului pe care îl găzduiește.

Fără să minimalizăm din meritele euristice ale analogiilor de ordin constructivist și administrativ în luminarea naturii memoriei colective, am păstrat pentru final metafora despre care credem că surprinde cel mai bine dinamica istorică a fenomenului memoriei. Face aceasta întrucât reușește să pună în evidență tensiunea funciară în care subzistă memoria colectivă, a cărei fizionomie este configurată de înfruntarea forțelor revizioniste ale prezentului cu forța rezistivă a tradiției trecutului. Este metafora *palimpsestului*. O considerăm mai relevantă decât celelalte din mai multe motive. În primul rând, fiind o metaforă livrescă, se înscrie caligrafic în concluzia scrisă de M. Atwood (1998), care a observat că „trecutul este făcut din hârtie. [...] Uneori, mai e câte o clădire sau un tablou sau un mormânt, dar cea mai mare parte e hârtie” (p. 1513). Încercând un mix metaforic, s-ar putea spune că memoria istorică este zidită din „cărămizile textuale” reprezentate de manualele școlare de istorie națională și alte scrieri savante care dau seama de trecutul colectiv. Există, desigur, și alte elemente constitutive ale memoriei – statui, locuri memoriale, ritualuri comemorative etc. – însă textualitatea rămâne forma cea mai expresivă a memoriei, iar hârtia tipărită medium-ul ei cel mai răspândit. Apoi, spre deosebire de metaforele construcției și arhivei – a căror putere sugestivă rezidă tocmai în caracterul lor generic și în semantica lor generoasă – palimpsestul propune o metaforă cu semantică mult mai precisă. Virtutea ei sugestivă derivă din capacitatea de a hibrida alte două reprezentări metaforice tributare imaginației livrești în care a fost depictată memoria colectivă. Este vorba despre metafora memoriei ca *tabula rasa* – metaforă centrală în paradigma prezentistă reprezentată de teoria „tradițiilor inventate”, în lumina căreia memoria istorică acumulată de un regim politic poate fi ștearsă cu buretele și înlocuită în conștiința colectivă cu o altă memorie mai

convenabilă compusă din tradiții inventate – și de cea a memoriei ca *litere gravate pe blocul de granit al trecutului* – aceasta fiind ideea care se degajă cu forță din paradigma conservatoristă ipostaziată, de exemplu, în teoria memoriei colective ca tradiție a amintirii (Shils, 1981) în care trecutul păstrat în conștiința publică prezintă o certă refractaritate la tentativele prezentiste de revizuire.

Cu alt prilej (Rusu, 2013c), am arătat că dinamica istorică a memoriei naționale românești s-a configurat ca urmare a jocului tensional dintre o tradiție istorică a amintirii ce acționa ca rezistori în fața revizuirii și nevoile stringente ale prezentului de a reinterpretă această tradiție a amintirii pentru a înhăma trecutul în slujba proiectelor politice contemporane. Examinată în durata lungă a genezei și devenirii sale culturale, memoria istorică românească se profilează ca traversând printr-o serie de stări succesive, în care imaginea moștenită a trecutului este supusă unor presiuni revizioniste venite din partea imperativelor politice ale prezentului. Cartografiind diferitele configurații ale memoriei istorice românești, am evidențiat o serie de șapte formule succesive sub forma cărora a fost gestionată politic moștenirea trecutului colectiv. Factorul decisiv, structurant, a fost concepția despre naționalitate. În funcție de înțelegerea identitară prin prisma concepției de națiune și a evoluției ideologiei naționaliste, pot fi decupate șapte stări sub care s-a stabilizat memoria istorică românească: i) în cadrul „pre-naționalismului patriotic civic” al perioadei regulamentare (1831-1859/1864), dominat de filosofia reformator-iluministă, când statul național unitar român nu era încă centralizat iar sistemele de învățământ public erau abia la începutul instituționalizării lor, țările române au cultivat *memorii colective relative regional*. Gestionarea politică a trecutului se făcea în registre diferite, fiecare principat elaborându-și propria înțelegere a trecutului turnată în cadrele propriei statalități. Totuși, o serie de note comune sunt împărtășite de toate cele trei memorii românești (munteană, moldoveană și transilvană), numitorul comun fiind reductibil la postulatele de bază ale paradigmei latiniste a Școlii ardelenice; ii) versiunile provinciale ale trecutului românesc codificate în memorii colective relative regional sunt supune unui proces de *naționalizare* în urma creării statului național unitar român prin unirea principatelor danubiene din 1859. Sub impulsul „naționalismului etnic” care a luat avânt ideologic în a doua jumătate a secolului al XIX-lea și pe baza infrastructurii educaționale pilonată prin reforma instrucțiunii publice din 1864, asistăm la articularea *memoriei naționale românești*. Intensificat spre sfârșitul secolului al XIX-lea, procesul de fuzionare a concepțiilor particulare provincial asupra trecuturilor românești într-o unică viziune națională asupra trecutului românesc este complet finalizat până la facerea României Mari în 1918; iii) săvârșirea României Mari în postludiul „Războiului de Întregire a Neamului” a avut ca efect ideologic o bifurcație a naționalismului între o variantă radicală, a unui *românism xenofob* („fanatism naționalistic”) și o variantă moderată, a unui „naționalism critic”. Pe fondul acestui „consens naționalist” cu valențe duale s-a consolidat *memoria națională* în interbelic românesc, absorbind atât accente fanatice cât și elemente critice auto-reflexive; iv) al doilea război mondial s-a sfârșit prin răsturnarea regimului monarhic ereditar, sămânțat în sistemul politic românesc în 1866, și înlocuirea acestuia cu un regim de „democrație populară” sub conducerea comuniștilor instalat prin presiunea tancurilor sovietice staționate pe teritoriul României. Sub înrâurirea doctrinei *internaționalismului proletar* și a *patriotismului socialist* (în fapt, ideologii anti-naționaliste),

prima fază a socialismului românesc (1947-1964) a restructurat dramatic memoria istorică sedimentată în conștiința colectivă prin eviscerarea măduvei naționaliste a memoriei românești. Trecutul național este supus unui intens proces de socializare, rezultatul fiind o *memorie (anti-)națională sovietofilă*; v) ieșirea statului român de pe orbita Kremlinului, proclamată enunțativ prin „Declarația de independență” din aprilie 1964, a semnalat startul re-naționalizării politicii și culturii românești. Al doilea capitol al comunismului românesc se remarcă prin repunerea în drepturi depline a ideii naționale, ajunsă din nou în miezul identității colective. Simțul istoric românesc se concretizează acum în *memoria național-comunistă*, caracterizată prin de-sovietizare, autohtonizare și hiperbolizare a trecutului indigen; vi) prăbușirea regimului comunist în decembrie 1989 a produs efecte minimale asupra restructurării memoriei elaborate în național-comunism, din care a fost extirpat doar stridențele evident comuniste. În compensație, etnicitatea a fost complet reabilitată pe fondul resurgenței pasiunilor etnice în politica românească imediat post-decembristă. Gestiunea politică a trecutului se face în termeni similari gestiunii național-comuniste. *Memoria post-comunistă*, articulată în prima fază a tranziției românești de la totalitarism înspre democrația de tip liberal stă sub semnul rezidualității și inerției; vii) prefaceri semnificative în modul de raportare la trecut pot fi decelate ca producându-se după anul 2000, ca efect al temperării pasiunilor etnice, al „reformei comprehensive” a învățământului și mai ales al intensificării eforturilor de integrare în structurile euro-atlantice demarate de elita politică românească. Memoria post-comunistă suferă o dublă prefacere, configurându-se ca *memorie post-naționalistă* și ca *memorie anti-comunistă*. Oficializarea discursului anti-comunismului ca retorică de stat, dobândind hegemonie discursivă în sfera publică, este reflectată de comisionarea și asumarea Raportului de condamnare a comunismului de către Președinția României în 2006. Totuși, deși reconfigurările memoriei istorice românești de-a lungul acestor șapte stări sunt semnificative, există totuși elemente structurale care își păstrează identitatea neștirbită de-a lungul vremurilor. Este vorba de mănunchiul de categorii arhetipale, mitoteme sau șabloanele formale care dau structură unitară narațiunii în care a fost organizată memoria istorică românească. Acestea sunt *originea, continuitatea, unitatea, independența și spiritualitatea* poporului român, care, chiar dacă își schimbă conținutul substanțial își păstrează numai de câțiva invariabilitatea formală. De exemplu, cu toate că latinitatea a fost fie afirmată ca unică și exclusivă bază genetică a poporului român (de-a lungul secolului al XIX-lea), fie contestată și pusă sub semnul întrebării (în cadrul memoriei anti-naționale configurate în primele decenii de după cel de-al doilea război mondial), fie acceptată ca parte constitutivă a românității (mai întâi în formula duală daco-romanism, apoi în cea triplă a substratului dac, stratului latin și adstratului slav), ideea cadru a originii a stat întotdeauna la baza tuturor configurațiilor memoriei istorice românești. Tensiunea funciară dintre constanța categoriilor formale (origine, continuitate, unitate, independență, spiritualitate) și presiunile revizioniste ce acționau la nivelul conținutului semantic al acestora poate fi descrisă prin formula parcimonioasă „rezistențele structurale și prefaceri substanțiale” în gestionarea politică a trecutului românesc. Palimpsestul, ca manuscris de pe care s-au șters inscripțiile inițiale pentru a face loc unor noi înscrisuri, dar care mai păstrează vizibile urmele vechiului text, simbolizează prefacerile incomplete ale memoriei, plasticitatea limitată a trecutului amintit, dar și caracterul recalcitrant al trecutului care, deși efasabil, se îndârjește să persiste chiar și în

condiții politice ostile. Nu în ultimul rând, metafora palimpsestului transmite ideea multivocalității trecutului, a *polyglossiei* ireductibile a memoriei colective, în care, chiar dacă suprimate de memoria oficială, ecouri sporadice ale contra-memoriilor continuă să răzbată prin crăpăturile narativei dominante.

În ciuda virtuților sale sugestive, metafora palimpsestului prezintă, inevitabil, și câteva dezavantaje. Aceste carențe analogice își au obârșia în însăși natura modelării metaforice, condamnată din capul locului la imperfecțiune. Ceea ce am numit a fi „coerența metaforică” între fenomenul metaforizat și referentul său metaforic nu poate fi niciodată fără cusur. Aspirția perfecțiunii modelării metaforice este împiedicată de natura diferită a fenomenelor puse în legătură analogică de procesul metaforizării. Chiar dacă între cele două fenomene există multiple puncte de contact, ele aparțin, în definitiv, altor sectoare ale realității. Această apartenență ontică specifică este cea care zădărnicește totalitatea modelării metaforice. Cazul palimpsestului ca metaforă pentru memoria istorică românească nu se poate sustrage de la necesitatea inacceptabilă a acestei legități. Una dintre carențele analogice ce afectează imaginea palimpsestului ca metaforă a memoriei istorice derivă din faptul că palimpsestul este asociat cu manuscrisul, fiind un produs al culturii chirografice. Pe când memoria istorică, fiind un produs al modernității, construcția sa culturală începând în cazul românesc cu puțin înainte de jumătatea secolului al XIX-lea, aparține mai degrabă culturii tipografice. Despre memoria națională românească se poate spune, fără riscul infirmării, că este o *memorie întipărită*. Palimpsestul prototipic al memoriei istorice moderne îl formează versiunile succesive ale *Marii Enciclopedii Sovietice*, tipărită între 1921 și 1990, celebră pentru perfecționarea anticej practici de *damnatio memoriae*, pe măsură ce versiunile re-editate eliminau, la comanda imperativelor politice ale zilei, bucăți întregi din memoria textualizată în edițiile mai vechi. Spre deosebire de palimpsest, ștergerea nu se manifestă la nivelul aceleiași pagini, ci poate fi descoperită doar cu ajutorul arhivei, examinând edițiile anterioare ale lucrării. În pofida acestei neconcordanțe, imaginea palimpsestului își păstrează vigoarea sugestivă în redarea naturii memoriei istorice în general și a celei românești în particular, exemplificând, în plus, utilitatea teoretică a metaforei în demersul de conceptualizare a realității.

BIBLIOGRAFIE:

- Assmann, A. (2008). Canon and Archive. În A. Erll și A. Nünning (Eds.), *Cultural Memory Studies. An International and Interdisciplinary Handbook* (pp. 97-108). Berlin și New York: Walter de Gruyter & Co.
- Atwood, M. (1998). In Search of Alias Grace: On Writing Canadian Historical Fiction. *The American Historical Review*, 103(5), pp. 1503-1516.
- Bartlett, F.C. (1932). *Remembering: A Study in Experimental and Social Psychology*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Berger, P.L. și Luckman, T. (2008). *Construirea socială a realității. Tratat de sociologia cunoașterii*. București: Editura Art.

- Blaga, L. (1969). Geneza culturii și sensul metaforei. În *Trilogia culturii*. București: Editura pentru Literatură Universală.
- Boyd, R. (1993). Metaphor and theory change: What is “metaphor” a metaphor for? În A. Ortony (Ed.), *Metaphor and Thought*. Second Edition (pp. 481-522). Cambridge: Cambridge University Press.
- Chelcea, S. (1996). Memoria socială. În A. Neculau (Ed.), *Psihologie socială: aspecte contemporane* (pp. 109-122). Iași: Polirom.
- Chelcea, S. (2006). *Psihosociologie. Teorie și aplicații*. București: Editura Economică.
- Draaisma, D. (2000). *Metaphors of Memory. A History of Ideas about the Mind*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Freud, S. 2000 [1930]. Disconfort în cultură. În *Opere. Vol IV. Studii despre societate și religie* (pp. 147-206), traducere R. Melnicu, București: Editura Trei.
- Gallie, W.B. (1956). Essentially Contested Concepts. *Proceedings of the Aristotelian Society*, 56, pp.167-198.
- Goffman, E. (2003). *Viața cotidiană ca spectacol*. București: comunicare.ro.
- Halbwachs, M. (1980). *The Collective Memory*. New York: Harper & Row Colophon Books.
- Halbwachs, M. (1992). *On Collective Memory*. Chicago și Londra: The University of Chicago Press.
- Hobsbawm, E.J. și Ranger, T. (1983). *The Invention of Tradition*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kuhn, T.S. (2008). *Structura revoluțiilor științifice*. București: Humanitas.
- Lakoff, G. și Johnson, M. (1980a). Conceptual Metaphor in Everyday Language. *The Journal of Philosophy*, 77(8), pp. 453-486.
- Lakoff, G. și Johnson, M. (1980b). *Metaphors We Live By*. Chicago și Londra: The University of Chicago Press.
- Parrotté, W. și Dirven, R. (1985). *The Ubiquity of Metaphor. Metaphor in Language and Thought*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
- Radman, Z. (1997). *Metaphors: Figures of the Mind*. Dordrecht: Springer Science+Business Media.
- Rigney, D. (2001). *The Metaphorical Society: An Invitation to Social Theory*. Lanham, MD: Rowman & Littlefield Publishers.
- Rusu, M.S. (2011). Sociopsihologia memoriei colective. În P. Iluț (Ed.), *Studii de sociopsihologie* (pp. 67-89). Cluj-Napoca: Presa Universitară Clujeană.
- Rusu, M.S. (2013a). Topografii ale trecutului: structurarea și restructurarea conștiinței istorice românești prin manualele naționale de istorie, *Sociologie Românească*, 11(1), pp. 84-102.
- Rusu, M.S. (2013b). History and Collective Memory: The Succeeding Incarnations of an Evolving Relationship. *Philobiblon. Transylvanian Journal of Multidisciplinary Research in Humanities*, 18(2), pp. 260-282.
- Rusu, M.S. (2013c). *Memoria națională românească: construirea și reconstruirea discursivă a trecutului național. Rezistențe structurale și prefaceri substanțiale în gestiunea politică a trecutului românesc*. Teză de doctorat nepublicată, Cluj-Napoca: Universitatea Babeș-Bolyai.
- Shils, E. (1981). *Tradition*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Sontag, S. (2011). *Privind la suferința celuilalt*. București: Humanitas.

White, H. (1973). *Metahistory. The Historical Imagination in the Nineteenth-Century Europe*. Baltimore & Londra: The Johns Hopkins University Press.

This paper is a result of a research made possible by the financial support of the Sectoral Operational Programme for Human Resources Development 2007-2013, co-financed by the European Social Fund, under the project POSDRU/159/1.5/S/132400 – “Young successful researchers – professional development in an international and interdisciplinary environment”.